

TM	G. XXXVI	Br. 2	Str. 627-642	Niš	april - jun	2012.
----	----------	-------	--------------	-----	-------------	-------

UDK 316.334.55:502/504

Pregledni rad

Primljeno: 23. 02. 2012.

Revidirana verzija: 29. 05. 2012.

Dejan Janković
 Univerzitet u Novom Sadu
 Poljoprivredni fakultet
 Departman za ekonomiku
 poljoprivrede i sociologiju sela
 Novi Sad

EKOLOŠKE DIMENZIJE RURALNOG RAZVOJA*

Apstrakt

U radu se analiziraju ekološke dimenzije ruralnog razvoja. Na početku se pojašnjava složenost ruralnog razvoja i njegov značaj, a potom veza regionalnog i ruralnog razvoja. U kontekstu dimenzija teritorijalnih politika ruralnog razvoja, naglasak se stavlja na ekološku dimenziju i njen značaj za ruralna područja. Zaključuje se o nužnosti uvažavanja svih dimenzija regionalnog ruralnog razvoja, a posebno ekološke, koja na specifičan način uslovljava razvoj ruralnih područja.

Ključne reči: ekološka dimenzija, ruralni razvoj, regionalni razvoj, ruralna područja

SLOŽENOST RURALNOG RAZVOJA I NJEGOV ZNAČAJ

Ruralni razvoj je veoma kompleksno društveno, političko, ekonomsko, ekološko, kulturno... odnosno razvojno pitanje. Razumevanje društva i njegovog razvoja neminovno iziskuje potrebu da se analiziraju relevantni faktori koji mogu da utiču na brzinu, tok i posledice društvenih promena u ruralnim područjima. Kontekst ruralnog razvoja nalaže da imamo u vidu povezanost različitih nivoa analize i značaj karakteristika ruralnih područja i njihove populacije, koja zaslužuje referenciranje

jankovic@polj.uns.ac.rs

* Rad je deo istraživanja na projektu „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona“ (2010-2014), projekat III 46006 i projektu „Ruralno tržište rada i ruralna ekonomija Srbije – diverzifikacija dohotka i smanjenje siromaštva“ (2010-2014), projekat ON 179028.

specifične politike razvoja – ruralnog, odnosno, regionalnog ruralnog razvoja. Pored kompleksnosti ovog pitanja, osnovna poteškoća koja svakom društvenom istraživaču već na prvi pogled „pada u oči“ jeste *nedostatak sistematskog naučnog i teorijskog utemeljenja i samog definisanja ruralnog razvoja* (vidi, van der Ploeg *et al.* 2000; Shortall 2004; Slee 1994; Marsden 1999). Ovaj problem je i u svetskoj i u domaćoj nauci najčešće analiziran u diskursu agrarne politike i razvoja, u čemu obično prednjače agroekonomske nauke. Sociolog koji se uhvati u koštac s ovim pitanjem i ovakvim pristupom, nailazi na čitav niz dobrih ili manje dobrih (često redukcionističkih) deskripcija i objašnjenja, kao i političkih rasprava o merama i efektima agrarne ili neke druge sektorske politike, kojima se nastoji obuhvatiti ovaj problem. Ruralni razvoj se može razumeti i kao politički koncept, proistekao iz geneze mera agrarne politike i njenih manje ili više uspešnih nastojanja da odgovori na složene probleme razvoja poljoprivrede, a kasnije i ruralnih sredina. Obično ozbiljnija rasprava i svest o kompleksnosti ruralnog razvoja počinje tamo gde se jasno očituju neadekvatnost, loše posledice i nedovoljnost mera agrarne politike u višedecenijskim pokušajima centralizovanog upravljanja razvojem ruralnih sredina i modernizacijom poljoprivrede.

Kao posledica određenih mera i intervencija ili kao skup društvenih promena u skladu sa civilizacijskim razvojem društva, razvoj sela zaslužuje pažnju društvenih naučnika, sa naznakom da društvena potreba za proučavanjem ovog procesa (a može se reći i sve prisutnija aktuelnost ovog pitanja) proizilazi iz potrebe da se u perspektivi postigne i održi vitalnost dugo zanemarivanih ruralnih područja putem dugoročnog očuvanja njihovih resursa i uključivanja u sveukupni društveni, privredni i politički razvoj. Novije koncepcije i aktuelnost ovog pitanja proizilaze iz napuštanja sektorske (uglavnom agrarne) politike koja je, kao svoj cilj i posledicu, imala modernizaciju farmi, ekonomiju obima, specijalizaciju, intenzifikaciju i koncentraciju proizvodnje, proizvodne viškove, industrijsku zavisnost i u krajnjem slučaju, „socijalnu nejednakost i ekološka zagađenja“ (Sivini 2004, 1).

U pristupu ruralnom razvoju nužno je, pre svega, uvažiti stav da se radi o *društvenom procesu* koji je dugoročan i različit od dosadašnjih prilično uprošćenih centralizovanih modela planiranja ruralnog razvoja i u bliskoj vezi je sa pitanjima koje društvena teorija danas pokušava da problematizuje: pitanjima regionalnog razvoja i decentralizacije, odnosno, pitanjima (neo)endogenog i teritorijalnog razvoja; problematikom održivog razvoja u socio-ekonomskom, ekološkom i svakom drugom smislu; mrežama odnosa relevantnih institucija i aktera; različitim strategijama života i rada poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava (farmerskih sistema); pitanjima nivoa i načina participacije, uloge civilnog društva, socijalnog kapitala, značaja socijalne inkluzije, borbe protiv (ruralnog) siromaštva i slično.

Ruralni razvoj teško je definisati. Jedno od, prema našem miš-

ljenju, sadržajnijih određenja dao je Mosli (Moseley 2003, 4), prema kojem je *ruralni razvoj dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena koje su kreirane radi povećanja dugoročnog blagostanja čitave zajednice*. Ovakvo određenje otkriva nekoliko ključnih elemenata procesa ruralnog razvoja. On, najgrublje govoreći, ima nekoliko osnovnih dimenzija: ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku i političku (institucionalnu).

Ekonomska dimenzija ruralnog razvoja predstavlja jednu od ključnih tačaka rasprave o ekonomskoj vitalnosti određenog ruralnog područja u odnosu na razvoj poljoprivrede, njenu diverzifikaciju, kao i razvoj celokupne *ruralne ekonomije*. Ključni aspekt predstavlja zapošljavanje stanovništva i održivo iskorišćavanje resursa koje određeno ruralno područje poseduje.

Socio-kulturna dimenzija je veoma široka i prosto ju je teško omeđiti: od pitanja društvene strukture i društvenih promena u ruralnim područjima, siromaštva, socijalne izopštenosti, položaja društvenih grupa (mladi, stari, žene...), do pitanja stanovanja, funkcionisanja sela kao lokalne zajednice, lokalnog-regionalnog identiteta, kulturnog nasleđa i sl.

Ekološka dimenzija, oduvek suštinski povezana sa ruralnim, nerazdvojiva je od prethodnih jer ljudi u ruralnim prostorima proizvode svoj život u skladu sa prirodnim i preoblikujući prirodno u koje su uklopljeni. Na ovu dimenziju ruralnog razvoja osvrnućemo se kasnije.

Političko institucionalna dimenzija je takođe ključna, zato što ukazuje na problem optimalnog upravljanja ruralnim razvojem, koji nije spontani proces podizanja kvaliteta života putem prelivanja modernizacijskih dostignuća iz industrijalizovanog, tehnološki i infrastrukturno moćnog grada u selo, već strateški proces „upravljanja“ društvenim promenama na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou, razvoja institucija i sistema podrške ovakvom procesu, kao i participacije lokalnog stanovništva u naporima za angažovanjem unutrašnjih snaga i motivacije za razvoj. Ova dimenzija otkriva odnose moći u društvenim i političkim odnosima, interese relevantnih aktera i uzroke-posledice određenih sektorskih politika koje direktno ili indirektno utiču na razvoj i kvalitet života ruralnog stanovništva.

REGIONALNI RURALNI RAZVOJ I TERITORIJSKE POLITIKE RURALNOG RAZVOJA

Bilo da se radi o lokalnom, regionalnom ili nekom višem nivou, sistematičan pristup ovom pitanju nameće potrebu integralnog posmatranja svih pojedinih aspekata (potencijala) razvoja nekog područja: ekonomskog, socio-kulturnog, političko-institucionalnog, ekološkog i samih područja u okvirima karakteristika svakog globalnog

društva. Iako je ovo pitanje veoma složeno, ovde želimo da naglasimo da teritorijalni fokus, bez obzira o kojem se nivou analize radi, treba da posluži kao dopuna (multi)sektorskoj politici razvoja i u svojim implicitnim elementima ima za cilj da se na izvestan način izbegne generalizovanje u vezi sa ruralnim područjima, s obzirom na heterogenost po pitanju njihovih karakteristika, potreba, problema-ograničenja i potencijala za razvoj. Neke od ključnih osobenosti ruralnih područja svakako (između ostalih) predstavlja i njihova heterogenost u ekološkoj dimenziji. Značaj „lokalnog“ ruralnog razvoja najavljen je već krajem osamdesetih godina prošlog veka u dokumentu Evropske komisije *The future of rural society*, kojim je ukazano na potrebu eksterne podrške (politike ruralnog razvoja) endogenim potencijalima ruralnih područja. U ovom dokumentu se ističe da:

„Lokalni ruralni razvoj ne znači prosto sprovođenje određenih mera. On znači da se maksimalno iskoriste sve prednosti koje poseduje određeno ruralno područje: lepota prostora i pejzaža, visoko kvalitetni poljoprivredni i šumarski proizvodi specifični za to područje, gastronomski specijaliteti, kulturna i zanatska tradicija, arhitektonsko i umetničko nasleđe, inovativne ideje, raspoloživost radne snage, industrije i usluga koje već postoje... sve to da se iskoristi sa regionalnim kapitalom i ljuskim resursima, sa idejom da ono što nedostaje u smislu kapitala i koordinacije, konsultantskih usluga i usluga planiranja bude pruženo kao eksterna pomoć ovim područjima“ (EU Communities 1988, 48).

U teritorijalnom smislu ruralni regioni predstavljaju socio-ekonomske jedinice koje imaju svoje strukture i aktere (institucije, formalne i neformalne društvene grupe, potencijale i ograničenja za razvoj) i koje imaju relativno nisku gustinu stanovništva (kao *jedno od* statističkih obeležja ruralnosti) u manjim urbanim centrima i seoskim sredinama oko njih.¹ Kao takvi, regioni u suštini moraju da budu *plansko razvojne kategorije*, a ne (samo?) političko administrativne. Ovo podrazumeva da je potrebno uvažiti što je moguće više elemenata koji su relevantni i zajednički za postojanje regiona. Razvojni dispariteti i demografska slika Srbije (naročito ruralne Srbije), koju karakterišu

¹ Gustina ispod 150 st/km², prema OECD i EU kriterijumima predstavlja jedan od najvažnijih indikatora ruralnosti, pri čemu su primenjena dva nivoa razgraničavanja: lokalni i regionalni. Takvim pristupom izvodi se poznata tipologija regiona u zavisnosti od toga koliki deo populacije živi u ruralnim zajednicama (pretežno ruralni; značajno ruralni ili prelazni; i pretežno urbani regioni). Ipak, izvesne promene su već najavljene novom urbano-ruralnom tipologijom u EU, koja, nešto drugačijom metodologijom, podrazumeva gustinu čak i do 300 stanovnika po kvadratnom kilometru. Sociološki gledano, jasno je da je ovaj kriterijum (gustina st/km²) nedovoljan i da je pitanje indikatora ruralnosti, kao i pitanje indikatora ruralnog razvoja, veoma kompleksno i zasada, čini se, još nedovoljno teorijski zaokruženo.

migracije i demografski rast par ključnih urbanih centara i priliv stanovništva, stihijsko stvaranje prelaznih zona prigradskih naselja i demografska pasivnost i ispražnjenost ruralnih područja, navode da su ovi kriterijumi i te kako važni u analizi mogućih pravaca i principa regionalizacije.

Region, kao razvojna kategorija, mora da pruži poziciju za sistematsko razvijanje mreže naselja, adekvatnu ekonomsku i prostornu preraspodelu privrednih kapaciteta, supsidijarnu raspodelu moći i vlasti, kao podršku lokalnim-regionalnim inicijativama, ali i odgovornosti za određene razvojne aktivnosti. Iako postoje regioni različitih veličina (kao uostalom i lokalne samouprave različitih veličina), region predstavlja optimalnu poziciju za integralno i održivo upravljanje socio-ekonomskim, demografskim, kulturnim i ekološkim razvojem određene teritorije i najbolji kompromis između usitnjenih lokalnih inicijativa i „udaljenih“ globalnih nacionalnih planova razvoja. Regionalna pozicija pruža mogućnost integralnog razvoja ili, bolje rečeno, najbolju poziciju *za mogućnost ostvarivanja sinergijskog efekta lokalnih razvojnih inicijativa, zajedno sa podrškom koju pruža sistem globalnih (nacionalnih) mera podrške razvoju*. Integralnost, kao princip, podrazumeva konstruktivno povezivanje na nivou interno percipiranih zajedničkih interesa, potreba i mogućnosti za razvoj, povezivanje na nivou međusobnih inicijativa i akcija (društvenog delanja) i iskorišćavanje (ili izgradnju) socijalnog kapitala, održivo ekonomsko i ekološko upravljanje razvojem i „lokalnu“ efikasnu implementaciju, monitoring i evaluaciju realizacije željenih razvojnih ciljeva.

Definisanje regiona, u teritorijalnom smislu, ne bi smelo da znači ograničavanje mogućnosti međuregionalne saradnje po pitanjima u kojima dva ili više regiona nalaze zajednički interes, imaju slične socio-ekonomske, ekološke, kulturne, demografske i druge sličnosti i potrebe. Ovo povezivanje je, naprotiv, poželjno ukoliko se ovakvim integracijama postiže efikasnije ostvarivanje zajedničkih razvojnih ciljeva², odnosno, optimalno *funkcionisanje* udruženih regiona, kao adekvatnih okvira za ostvarivanje tih ciljeva.

U čemu se ogleda veza regionalnog i ruralnog razvoja? Ona je prvenstveno sadržana u činjenici da svaki regionalni razvoj, u manjoj ili većoj meri, najčešće obuhvata i ruralna područja. Svaka politika razvoja i revitalizacije ruralnih područja, s druge strane, trebalo bi biti uklopljena u regionalni kontekst, sa stanovišta resursa, potreba i mogućnosti za održivost razvojnih rešenja. Ukoliko se radi o izolovanim *projektima* i akcijama lokalnog karaktera u određenom ruralnom području, nakon

² U inicijativama za ruralni (teritorijalni) razvoj EU, na primer, Lider inicijativi, momenat saradnje izvan administrativno uređenih teritorijalnih jedinica je eksplicitno naglašen kao moguć i poželjan.

određenog vremena može se postaviti pitanje njihove održivosti i (ili) komplementarnosti sa određenom strategijom ili prioritetima srednjoročnog ili dugoročnog razvoja određenog područja.

Pored održivosti, može se razmatrati i pitanje mogućnosti unapređenja i proširivanja uspešnih razvojnih inicijativa. Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja. Mnoge zemlje, a naročito zemlje „u tranziciji“, suočene su sa problemom razvojnih dispariteta, često kao posledicom koncentracije ekonomskog rasta i razvoja malog broja urbanih centara, nejednako raspoređenih u geografskom prostoru. Sistematska stimulacija socio-ekonomskog razvoja, putem adekvatne mreže naselja i njihovih komplementarnih funkcija, predstavlja jedini način balansirano razvoja manjih urbanih centara, koji bi vršili pojedine funkcije u okviru određene teritorije. Na taj se način vrši i stimulacija socio-ekonomskog, ali i demografskog razvoja i održanja njihovog ruralnog zaleđa, koje na ovaj način ima mogućnosti za integraciju endogenih inicijativa u šire razvojne okvire. Susret endogenih potencijala i inicijativa sa egzogenim merama podrške omogućava da se ruralna područja razvijaju u skladu sa svojim mogućnostima i resursima, odnosno, da se uvaži specifičan društveni, ekonomski, ekološki i konačno, kulturno-istorijski kontekst razvoja. To znači da se sa stanovišta regionalnog razvoja „u lokalnu“ daje podrška onim aktivnostima koje su: 1. moguće (sa stanovišta postojećih resursa), 2. održive i 3. koje mogu da dovedu do stimulacije ostalih (prvenstveno ekonomskih) aktivnosti u području, 4. imaju niz ostalih razvojnih implikacija na šire područje. U tom kontekstu pojedini autori posebno ističu da „*ruralni razvoj zahteva regionalni pristup*“ (Rauch *et al.* 2001, 1).

Pitanje regionalnog ruralnog razvoja vrlo je jasno povezano sa teritorijom, koja ne mora biti omeđena strogim administrativnim razgraničenjima, koliko funkcijama, relativno sličnom i integrisanom ekonomijom, socio-kulturnim identitetom i slično, a koji čine njegovu komparativnu, odnosno, konkurentsku prednost u odnosu na druga područja - regione. U teoriji se često upotrebljava pojam „*teritorijalne konkurentnosti*“, koji, pored ekonomskog značenja „mogućnosti da se izdrži konkurencija na nekom tržištu“, podrazumeva istovremeno obezbeđivanje ekološke, socijalne i kulturne održivosti određenog prostora. U pojedinim pristupima ovoj materiji (Leader 1999, 5) govori se o četiri dimenzije teritorijalne konkurentnosti: *socijalna konkurentnost* – sposobnost aktera da uspešno delaju zajedno na bazi zajedničkih vizija, u vezi sa razvojnim projektima podržani saradnjom između različitih institucionalnih nivoa; *ekološka konkurentnost* – sposobnost aktera da najbolje iskoriste svoje okruženje čineći ga distinktivnim elementom svog područja, pri čemu se istovremeno osigurava očuvanje i revitalizacija

njihovih prirodnih resursa i nasleđa; *ekonomska konkurentnost* – sposobnost aktera da kreiraju i zadrže maksimum dodate vrednosti u okvirima područja jačanjem veza između sektora i pretvaranjem kombinovanih resursa u sredstva, kojima stiču prednosti u cilju podizanja vrednosti i distinktivnih obeležja svojih lokalnih proizvoda i usluga; *pozicioniranje u globalnom kontekstu* – sposobnost aktera da pronađu ulogu svog područja u odnosu na druga područja i spoljašnji svet, na takav način da detaljno razviju plan razvoja svoje teritorije i osiguraju njegovu vitalnost u okvirima globalnog konteksta.

U Lider (Leader) inicijativi u Evropskoj uniji, koja bi mogla da posluži kao paradigma teritorijalnog principa u ruralnom razvoju, identifikuju se osnovne komponente pomenutih dimenzija poput: materijalnih i ljudskih resursa, kulture i identiteta, veština, kapaciteta za upravljanje i finansijskih resursa, ekonomskih aktivnosti, tržišta i veza, percepcije i imidža i sl. Svaka od ovih komponenti, na određen način, može da doprinese povećanju teritorijalnog kapitala i konkurentnosti. Jasno je, međutim, da je njihovo razdvajanje analitičke prirode, jer su korelacije sa osnovnim (pripadajućim) dimenzijama teritorijalne konkurentnosti i moguće međusobne korelacije svakako višestruke.

Pored osnovnih komponenta ekonomske dimenzije regionalnog ruralnog razvoja (kao jedne od primarnih dimenzija), pojedini autori (Rauch et al. 2001, 42) kao veoma važnu komponentu ekonomskog razvoja s pravom ističu i *unapređenje sistema socijalne zaštite* za ugroženu ruralnu populaciju (ostarelo stanovništvo, nezaposleni i izrazito siromašni) i *upravljanje rizicima, sprečavanje katastrofa i pomoć u hitnim slučajevima*. Izlivanje reka, klizišta, zemljotresi i slične katastrofe i prirodne nepogode u Srbiji proteklih godina (npr. 2012. godine velike snežne padavine!), vrlo jasno ukazuju da je ova komponenta u ruralnom razvoju od velike važnosti i da njeno zanemarivanje (odnosno, zanemarivanje prevencije i (ili) mogućnosti optimalnog odgovora na ovakve hitne i rizične situacije i pomoći ugroženom stanovništvu) vrlo opasno po ekonomsku, ekološku i uopšte ljudsku dimenziju društvenog razvoja.

U ruralnim područjima svakako možemo govoriti o *resursima* koji prevazilaze tradicionalnu funkciju ovih područja a koja se povezuje sa poljoprivredom kao delatnošću i njenom funkcijom proizvodnje hrane. Ruralni resursi ili ruralna „javna dobra“ nisu oblikovani samo svakodnevnom aktivnošću poljoprivredne populacije, ali mogu biti značajno pod njihovim uticajem (zavisno od udela ove populacije i intenziteta poljoprivredne proizvodnje). Pored proizvodnje hrane, pojedini autori (Bryden 2006) ističu i sledeće značajne resurse: čist vazduh i vodu, energiju vetra i talasa, životinje, prirodu i biodiverzitet, rekreaciona područja, prirodne lepote i pejzaže, kulturu, arheologiju, istoriju, lokalne tradicionalne festivale i druga dešavanja, lokalne tradicionalne zanate i veštine itd. Ova dobra (kreirana od strane ljudi ili

prirode) „se na specifičan način integrišu u novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života lokalnog stanovništva putem novih preduzeća, zapošljavanja, odluka o migracijama... Priroda i funkcije ovih „javnih dobara“, koja podrpiru novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života u ruralnim područjima, često su mnogo drugačije od onih u urbanim centrima (koji se rukovode „urbano regionalnim“ /„city regions“/ načinom razmišljanja)... ova dobra zaslužuju da budu na određeni način nagrađena“ (ibid.).

Ukoliko prihvatimo značajan uticaj konzumerizma na ruralna područja i njegovu osobenost kao formu „socijalne kontrole“ (vidi, Clarke 1998, 251), moguće je izvoditi tezu o socijalnom konfliktu između potrošačkih zahteva, regulacije i kontrole ovakvih procesa u ruralnim područjima od strane potrošački usmerenog tržišta, s jedne, i agroekoloških principa koji nastupaju sa stanovišta zaštite prirodnih resursa ruralnih područja, s druge strane. Marsden (Marsden) ovu tezu obrazlaže kroz identifikaciju tri idealno tipski shvaćena modela razvoja: agroindustrijski, post-produktivistički i agroekološki (ekološka modernizacija) (šire o tome, Marsden 2003). Važno je napomenuti da je prisustvo ovih različitih modela, implicitno poređanih u nekoj formi evolutivne linije, diktirano heterogenošću ruralnih područja i njihovim distinktivnim karakteristikama. U prvom, agroindustrijskom modelu, ruralni prirodni resursi su marginalizovani kroz proizvodne procese reflektovane u ekonomiji veličine i produktivizmu.

Prema mišljenju ovog autora, postproduktivistički model prevazilazi prethodni u odnosu prema prirodnim resursima, ali to čini u okvirima materijalističke potrošačke koncepcije, u kojem su ruralno i prirodni resursi podvrgnuti mehanizmima kontrole od strane potrošačke logike. On smatra da

„postproduktivistička paradigma ne pokušava da radikalno reši problem agroindustrijalizma. Umesto toga, ona značajno deluje kao polovična paradigma, tako što ga sadrži. Ona ne postavlja pitanje različitih održivih mogućnosti poljoprivrede. Radije, ona sugerise potrošački pristup koji se kreće oko patoloških osobina ovog pristupa“ (Marsden 2003, 160).

Treći, agroekološki model, kao centralno mesto ima „potencijalne vrednosti agro-ekološke prakse kao novih uslova ruralne održivosti. Ruralni razvoj, u tom smislu, zahteva da se priroda, region, kvalitet i vrednost rekonfiguriraju oko karaktera i oblika ruralnih resursa“ (ibid. 19). Ova Marsdenova distinkcija ukazuje na gradualno postavljanje koncepta održivosti i očuvanja prirodnih resursa u sam centar ruralnog razvoja, iako je, realno, teško pretpostaviti kakvi su ekonomski aspekti ovakvog modela i kako je on, u čisto ekonomskom smislu, uopšte održiv, ukoliko u ovakvu analizu ne uključimo makro odnose i osnove funkcionisanja tržišta i ekonomije uopšte.

ZNAČAJ EKOLOŠKE DIMENZIJE ZA RURALNI RAZVOJ

Endogeni potencijali i lokalni-teritorijalni pristup u ruralnom razvoju u politici Evropske unije predstavljali su korak napred u shvatanju da agrarna politika (zajedno sa drugim - obično razdvojenim i često nekoordiniranim sektorskim merama), koja je dominirala ruralnom politikom, u različitim ruralnim područjima nije dala jednake rezultate po pitanju smanjivanja siromaštva i nejednakosti. Na taj način pojavilo se ključno pitanje razmatranja razloga zbog kojih neke planirane društvene promene i projekti ne doprinose razvoju pojedinih područja. Mogli bismo reći da se time uočila kompleksnost pitanja ruralnog razvoja u sociološkom smislu i to, pre svega, na nivou planiranja i razumevanja ruralnog razvoja kao *procesa*. Ova kompleksnost razotkrivena je otvaranjem pitanja društvenih mreža, interakcija, odnosa moći aktera i institucija, participacije, lokalnih resursa i znanja/umeća, kapitala kojim ruralna područja različito raspolažu i možda još važnije, različito koriste u pravcu sopstvenog razvoja.

Iako ima sve manje učešće u nacionalnim ekonomijama, poljoprivreda i agrobiznis sektor u celini uvek, u značajnoj meri, determinišu različite dimenzije razvoja ruralnih područja, a svakako njegovu ekološku dimenziju, koja, po sebi, uvek ima jasnu teritorijalnu perspektivu. Zahtevi globalnog društva za sigurnošću i kvalitetom hrane (ishrane stanovništva), kao i sve razvijenija svest o potrebi očuvanja životne sredine (koja je danas dominantno izražena globalnom diskusijom o klimatskim promenama) predstavljaju neke od važnijih globalnih faktora i potreba za ekološki održivim razvojem. S druge strane, ruralna područja neminovno „podređena prostranstvu“ (Mendras), kao osnovu svog identiteta, tradicionalno imaju proizvodnju hrane, ali i suživot čoveka i prirode. Ruralna populacija se, stoga, mora posmatrati u odnosu sa prirodom, koja predstavlja dominantne okvire njihovog života i rada, kako u smislu značajnog faktora njihovog socio-ekonomskog i kulturnog života, tako i u smislu posledica, koje život i rad ruralne (a pre svega agrarne) populacije može da ima na prirodnu sredinu.

Trenutna aktuelnost ekološke dimenzije u ruralnom razvoju proističe iz interesovanja savremenog čoveka za „javna ruralna dobra“ i njihove funkcije. Preuzimajući čitav niz drugih funkcija pored agrarne – proizvodne funkcije, ruralna područja predstavljaju lokaciju prirodnih resursa, šuma, obradivog i neobradivog zemljišta, biljnih i životinjskih vrsta, čistog vazduha, vode... „simbola“ zdravlja i života. Bez namere

podržavanja koncepata ruralne idile, ruralna područja ipak predstavljaju jedino mesto mogućeg (barem privremenog) povratka savremenog čoveka prirodi. Očuvanje ekološke ravnoteže i održivo upravljanje prirodnim resursima¹ podrazumeva imperativ globalnog društva sa zadatkom podsticanja održivog pristupa socio-ekonomskom razvoju ruralnih područja (i naravno društva u celini) koji ne sme da ugrozi prirodne resurse, a istovremeno treba da integriše ruralnu ekonomiju u nacionalne i globalne okvire. Uporedo s tim, jedan od uzroka značajnih promena u životu ruralnih društava predstavlja trend opadanja značaja poljoprivrede, ali i degradiranje i trajno uništavanje prirodnih resursa, esencijalnih za ekonomski i socio-kulturni razvoj i karakter ruralnih područja. Zato se kao jedan od značajnih zadataka ruralne politike sve više ističe potreba za istraživanjem degradacije poljoprivrednih površina i njihovog prenamenovanja za druge potrebe (građevinsko zemljište, izgradnja saobraćajnica, iskopavanje rudnih bogatstava itd), odnosno, potreba za istraživanjem uticaja koji dovode do tranzicije ruralnih područja od „proizvodnog korišćenja“ ka „potrošačkom korišćenju“ (*nem.* „produktive Nutzung“ i „konsumtive Nutzung“, vidi, Vonderach, 2003). S druge strane, *multifunkcionalnost poljoprivrede (na kojoj se sve više insistira)* predstavlja mogući činilac diverzifikacije delatnosti u ruralnim područjima, ali i kreatora javnih dobara i „mogućeg doprinosa zapošljavanju u regionalnoj ekonomiji, naročito u onim područjima koja zaostaju u razvojnog smislu“ (vidi, van der Ploeg et al. 2000, 392). Bez namere utemeljenja ruralnog života u idiličnom i pastoralnom smislu, možemo reći da očuvanje prirodnih resursa predstavlja jedan od ključnih preduslova za očuvanje i razvoj ruralnih područja (i naravno, društva u celini). Ekonomski posmatrano, *zemljišni, vodni i šumski resursi, predstavljaju neke od ključnih (ekonomskih) resursa za život ruralne populacije i za proizvodnju hrane* (koja se primarno dešava u ruralnim područjima). Očuvanje ovih resursa, kao i biodiverziteta, verovatno predstavljaju *conditio sine qua non* identiteta ruralnog. Ali, pored ekonomske dimenzije i posmatranja prirode kao resursa, danas sve više sazreva svest o potrebi drugačijeg upravljanja prirodnim resursima, što praktično znači da priroda od ekonomskog resursa počinje mnogo ozbiljnije da se prihvata kao *kolektivno dobro - vrednost, kao kolektivna odgovornost. Međutim, kolektivnu svest i odgovornost ipak je teško očekivati kao spontanu, već najčešće kao konstruisanu, kao odgovornost zasnovanu na jasnom sistemu podrške i pravno-institucionalne*

¹ Treba napomenuti da su pojedini autori (vidi, Shucksmith 2009) kritični prema situaciji u kojoj je koncept „ruralne održivosti“ nepravedno dominantno „ekologizovan“ i napominju da se radi o „prilično haotičnom konceptu“ koji se različito koristi zavisno od različitih interesa u realizaciji selektivnih socijalno-političkih ciljeva, kao i da je kod održivosti važno „šta treba da bude održivo, u kojoj meri, ko i za koga treba to da čini i uz pomoć kojih institucionalnih mehanizama“.

regulacije. (Ne)obnovljivost većine prirodnih resursa nužno nameće čovečanstvu potrebu za drugačijim pristupom ovom važnom pitanju: svi donedavno razdvojeni ekonomski i ekološki principi danas nužno moraju da se uzimaju u obzir zajedno. Ekonomija i ekologija sve više nisu razdvojive, kako u mikrokalkulacijama, tako i u makropristupima.² Modernizovana poljoprivreda, intenzivno korišćenje šumskih i rudnih bogatstava, (zagađivanje) vodnih resursa i najšire shvaćena urbanizacija, u velikoj su meri dovele u pitanje održivost i očuvanje prirodnih resursa u mnogim ruralnim područjima širom sveta. Upravo iz tih razloga, već par decenija se na pojmovno -teorijskom i praktičko - političkom planu nameće potreba za ostvarivanjem koncepta multifunkcionalne poljoprivrede.

U vezi sa nekim od ovih funkcija je i „komodizacija ruralnog“, kao prostora u uslovima „drugačije prirode postindustrijskog potrošačkog kapitalizma“ (Marsden), koja je nametnula ruralnim područjima još veću potrebu za održivim upravljanjem prirodnim resursima, kako zbog sebe samih, tako i zbog moguće valorizacije prirodnih potencijala kroz privlačenje direktnih konzumenata ruralnog prostora (turizam, stanovanje...) ili indirektno putem ugradnje ovakvog identiteta u prehrambene proizvode (organski proizvodi, komponenta „zdravlja i prirode“ ugrađena u identitet – bio, eko, etno – hrane, koja ima svoja distinktivna i ekonomski profitabilna obeležja itd). U razlaganju strateške ekološke dimenzije regionalnog ruralnog razvoja pojedini autori (Rauch et al. 2001, 87) navode sledeće ključne elemente:

- identifikacija odgovarajućih *tehničkih* rešenja za održivije sisteme upravljanja resursima;
- kreiranje *organizovanog okvira* za dobro funkcionalno vlasništvo lokalne zajednice (ili zajedničko vlasništvo) i upravljanje prirodnim resursima;
- adekvatno pozicioniranje odgovarajućih *uslužnih sistema* za upravljanje prirodnim resursima;
- obezbeđivanje *podsticaja* za održivo upravljanje prirodnim resursima odgovarajućim *zakonodavstvom* i *sistemom cena* za održivu proizvodnju;
- usvajanje multisektorskih i mnoštva regionalnih perspektiva, unutar kojih mogu da se podrže *alternativne mogućnosti za ostvarivanje prihoda*, kao deo skupa pristupa koji imaju za cilj ograničavanje broja korisnika resursa.

² Neke od ideja tzv. ekološke modernizacije u stvari govore o novom odnosu ekonomije i ekologije, „ekologizaciji ekonomije“ i „ekonomizaciji ekologije“.

Sociološki posmatrano, neki od ključnih problema navedenih u ovim elementima strategije održivog upravljanja prirodnim resursima jesu svakako pravno institucionalno regulisanje (prava) i odgovornosti za održivo upravljanje prirodnim resursima, pitanje vlasništva nad resursima i sa tim povezan individualni i (ili) javni - kolektivni interes za ovakav pristup upravljanju prirodnim resursima, sistem podsticaja i cena (na primer, subvencije u poljoprivredi za korišćenje ekološki prihvatljivih tehnologija, održivo upravljanje otpadom, prečišćavanje otpadnih voda itd), ali i sistem sankcija („zagađivač plaća“).

Iskustva pomenute EU Lider inicijative ukazuju da unapređenje ekološke dimenzije u određenom ruralnom području, između ostalog, zavisi od karakteristika ljudskih resursa, postojeće svesti, znanja i prakse korišćenja materijalnih (prirodnih i izgrađenih) resursa, kao i veza i odnosa sa tržištima (regionalnim, nacionalnim pa i internacionalnim) (vidi: Leader 1999; 2000). Ova iskustva širom Evrope upućuju na niz mogućih manifestinih i latentnih posledica koje su u vezi sa ekološkim dimenzijama teritorijalnog razvoja: lokalno stanovništvo po pravilu postaje više zainteresovano za pitanja upravljanja životnom sredinom, pridaje se novi/drugačiji značaj postojećim lokalnim resursima, koji se posmatraju čak mnogo šire od isključivo prirodnih resursa, promovise se ideja odgovornosti mnogo više nego ideja vlasništva nad tim resursima, promovise se ideja da kvalitetno životno okruženje i angažovanje na njegovom unapređenju može da doprinese integraciji zajednice i kreiranju njenog identiteta naspram drugih teritorija pa čak i kreiranju novih radnih mesta i regulaciji nasleđenih konflikata (vidi, Leader 2000).

Istorijski gledano, lokalne seoske zajednice su - pored određene zakonske regulative - uglavnom tradicionalno imale i sopstvene sisteme prava i odgovornosti za korišćenje resursa kojima raspolažu. One su, naročito u uslovima agrarne prenaseljenosti, bile uklopljene u odgovornosti i prava individua, domaćinstava i lokalnih seoskih zajednica, koje su upravljanjem individualnom i kolektivnim svojinom pokušavale da definišu načine korišćenja postojećih prirodnih resursa. U uslovima rasta populacije, intenzifikacije poljoprivrede, industrijalizacije i modernizacije društva, tu vrstu tradicionalne autoregulacije moderna država preuzima na sebe i sopstvenim regulisanjem ovih pitanja vrlo često proizvodi značajnu štetu, jer lokalnim zajednicama na različite načine uskraćuje prava i nadležnosti (prioriteti, odlučivanje, finansiranje), a sama se nedovoljno efikasno bavi ovim pitanjima. U zemljama sa visokim stepenom sveukupnog ekonomskog, tehničko - tehnološkog, političko - institucionalnog razvoja i svesti o ovim pitanjima, decenijski uspostavljane regulacione okvire i sistem odgovornosti država sve više deli sa brojnim institucijama i organizacijama na različitim nivoima, uz snažno učešće civilnog sektora (u skladu sa procesima regionalizacije i decentralizacije, ali i uticajnim lokalnim, regionalnim, nacionalnim i

globalnim ekološkim pokretima i organizacijama).

U nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju, poput Srbije, država tek pokušava da kreira adekvatan i funkcionalan institucionalni okvir za ova pitanja, jer je „kolektivna odgovornost“ slika i prilika „kolektivne neodgovornosti“ za zagađivanje životne sredine, čiji kvalitet kod nas očigledno ima tendenciju pogoršavanja. Ekonomski razlozi su, po logici stvari, uvek primarni i njima se pravdaju brojni propusti u zaštiti životne sredine. Sama svest o potrebi zaštite životne sredine je nedovoljno nerazvijena i ona proizilazi kako iz nedostatka znanja i navika prema drugačijem odnosu prema prirodi (možda i socio-kulturnog „mentaliteta“), tako i iz odsustva adekvatne i efikasne institucionalne regulacije ovih pitanja koja može povratno da deluje na formiranje ovakve svesti. U svakom slučaju, pravno-institucionalna regulacija je nužna na makronivou, a tek kasnije i(li) uporedo sa tim na nižim nivoima odgovornosti i uloga različitih regionalnih, lokalnih i drugih institucija. Ovo se, u ekološkom smislu, ne odnosi samo na pitanja zagađivanja prirodne sredine, već i na problematiku adekvatnog prostornog planiranja i razvoja mreža naselja, razvoja javne i komunalne infrastrukture, kao i pitanja urbanističkog planiranja i očuvanja arhitektonsko -istorijskog nasleđa. Sva ova problematika zapravo spada u okvire ekološke dimenzije i ekološku „konkurentnost“ određenog životnog prostora. U nedostatku ili nefunkcionalnosti institucionalnih rešenja, često smo svedoci velikih problema u zagađivanju i degradaciji životne sredine (vode, vazduha, zemljišta...) i značajnom smanjivanju obradivog zemljišta i šuma i narušavanja agro i biodiverziteta prostora u kojem živimo.

ZAKLJUČAK

Ekološka dimenzija je suštinski teritorijalna – regionalna i(ili) lokalna – jer se tiče, pre svega, kvaliteta života i održivosti resursa i populacije koja u određenom području živi, mada ona ravnopravno ima i nacionalnu i internacionalnu dimenziju u smislu da „zagađivanje ne poznaje granice“. Osnovano je pretpostaviti da je interes za efikasnim upravljanjem životnom sredinom na regionalnom i lokalnom nivou mnogo veći nego na globalnom, zbog jasnog interesa i moguće direktne ugroženosti populacije koja živi na određenom prostoru. Ukoliko postoje adekvatni makrookviri i mogućnost uticaja na ekološku konkurentnost na lokalnom i regionalnom nivou, tada se druga strana problema ruralnog razvoja tiče upravo sposobnosti aktera da najbolje iskoriste svoje okruženje (čineći ga distinktivnim elementom svog područja uz povećanje njegove

teritorijalne konkurentnosti), pri čemu se istovremeno osigurava da se njihovi prirodni resursi i nasleđe čuvaju i revitalizuju.

Regionalni ruralni razvoj otkriva pitanje heterogenosti ruralnih područja u vezi sa potencijalima, ali i problemima sa kojima se ona suočavaju. U tom smislu je za uspeh regionalnog ruralnog razvoja od velike važnosti da se prilagode (transformišu) postojeće i izgrade (nove) institucije, jačaju njihovi sveukupni kapaciteti, odgovornost i efikasnost, što implicira složenu vezu ljudskog, ekonomskog, ekološkog, socijalnog i ostalih formi kapitala. U kontekstu ekološke dimenzije regionalnog ruralnog razvoja, institucionalni okvir - koji suštinski znači vrednosno – normativnu dimenziju – predstavlja jedan od osnovnih faktora za održivo upravljanje prirodnim resursima, ali i njihovu valorizaciju u razvojnom smislu.

Svi pomenuti faktori u okviru ekološke, ali i drugih dimenzija, ukazuju na značajne latentne funkcije koje svaka od postignutih konkurentnosti određenog područja može da proizvede. Ukoliko prihvatimo da se održivi razvoj u značajnoj meri zasniva na socijalnim akterima – ljudima i institucijama – onda se u kontekstu ekoloških dimenzija ruralnog razvoja radi o jačanju kohezije, solidarnosti, identiteta, motivacije i drugačijeg pristupa lokalne populacije ovim pitanjima, kao i olakšavanju kolektivnih inicijativa i sistema odgovornosti. U tom smislu, jasno je da se socijalna dimenzija funkcionisanja lokalnih seoskih zajednica (po pravilu sociolozima najinteresantnija) javlja u snažnoj korelaciji sa ostalim dimenzijama, delom kao mogući uslov njihovog ostvarivanja, a delom kao posledica određenih aktivnosti i delanja aktera u određenom području. Time se iznova naglašava činjenica o kompleksnosti pitanja ruralnog razvoja koja u dosadašnjim politikama često biva deklarativno pomenuta, a suštinski neuvažavana.

LITERATURA

- Bryden, J. M. 2006. Investment Priorities for Rural Development. International Conference „Successful Rural Investment in Services and Business Innovation“. OECD.
<http://www.oecd.org/dataoecd/22/63/37619965.pdf>(pristupljeno 1.10.2008).
- Vonderach, G. 2003. Neue Aufgaben für die Landsoziologie. In *Land-Berichte*. Nr. 10: 5-24.
- European Communities – Commission. 1988. The future of rural society. Supplement 4/88 *Bull. EC*. Luxembourg.

- LEADER European Observatory. 1999. Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. *RURAL INNOVATION. DOSSIER N° 6 – PART 1*.
- LEADER European Observatory. 2000. Environmental competitiveness. Creating a territorial development strategy in the light of the LEADER experience. *“RURAL INNOVATION”. DOSSIER N° 6 – PART 3*.
- Marsden, T. 1999. Rural futures: the consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis* Vol. 39 (4): 501-526. DOI: 10.1111/1467-9523.00121
- Marsden, T. 2003. *The condition of rural sustainability*. Assen: Royal Van Gorcum.
- Moseley, M. J. 2003. *Rural development. Principles and Practice*. SAGE Publications.
- Ploeg, J.D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. & Ventura, F. 2000. Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis* 40(4): 391-408. DOI: 10.1111/1467-9523.00156
- Rauch, T., Bartels, M. & Engel, A. 2001. *Regional rural development. A regional response to rural poverty*. GTZ-BMZ.
- Sivini, G. 2004. Needs of a new agricultural policy for postfordist rural development. *Paper for the XI World Congress of Rural Sociology*. Trondheim.
- Slee, B. 1994. Theoretical aspects of the study of endogenous development. In Ploeg, J. D. van der & Long, A. (eds). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Assen: Royal Van Gorcum.
- Shortal, S. 2004. Social or economic goals, civic inclusion or exclusion? An analysis of rural development theory and practice. *Sociologia Ruralis* 44(1): 109-123. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2004.00265.x
- Shucksmith, M. 2009. Are rural policies across Europe promoting sustainable ruralities? ESRS Congress. Vaasa.
http://www.esrs2009.fi/pdf/presentations/Shucksmith%20Vaasa_panel.pdf
 (pristupljeno: 31.08.2010.).
- Clarke, D. S. 1998. Consumption, identity and space time. *Consumption Markets & Culture* 2(3): 233-335. DOI: 10.1080/10253866.1998.9670318

Dejan Janković, University of Novi Sad, Faculty of Agriculture, Department of
Agricultural Economics and Rural Sociology, Novi Sad

ECOLOGICAL DIMENSIONS OF RURAL DEVELOPMENT

Abstract

This paper analyzes the ecological dimensions of rural development. At the beginning we describe the complexity of rural development and its importance, and then explain the connection between regional and rural development. In the context of the territorial dimensions of rural development policy, the emphasis is placed on the ecological dimension and its importance for rural areas. We conclude with emphasising the necessity to take into account all the dimensions of regional rural development, in particular the ecological one, which influences the development of rural areas in a very specific way.

Key Words: Ecological Dimension, Rural Development, Regional Development,
Rural Areas.